

Dr. W. Aalders (1909 – 2006)

De nieuwe schepping

Want met reikhalzend verlangen wacht de schepping op het openbaar worden van de zonen Gods. Want de schepping is aan de vruchteloosheid onderworpen, niet vrijwillig, maar om de wil van Hem die haar daaraan onderworpen heeft, in hope echter, omdat ook de schepping zelf van de dienstbaarheid aan de vergankelijkheid zal bevrijd worden tot de vrijheid van de heerlijkheid van de kinderen Gods.

Romeinen 8: 19,20

Tegen de achtergrond van het schrikbewind van de ongeestelijke mens over de schepping, die overal te constateren valt, begrijpen wij dat de schepping reikhalzend uitziet naar de openbaring van de zonen van God.

Daarom heeft zij zich zo bereidwillig en dienstvaardig getoond tegenover Jezus Christus. Zij heeft gejuicht in de kerstnacht zoals een oude legende vertelt. De wilde dieren hebben Hem in de woestijn gediend. Hij heeft gewandeld over de golven van de zee. Hij heeft met zijn woord de stormen gestild. Hij heeft zieken genezen en doden opgewekt. Hij heeft het water tot wijn gemaakt en het brood vermenigvuldigd. Hij is uit het graf opgestaan, heeft de ontbinding van het vlees teniet gedaan en heeft geheerst over de wetten van tijd en ruimte.

Jezus was immers de mens die vol was van de Heilige Geest. Niet in eigenmachtigheid of gehoor gevend aan de verlangens van het vlees heeft Hij over de natuur geheerst. Zijn leven was ootmoed; was afhankelijk van en gehoorzaamheid aan de hemelse Vader. Hij benaderde daarom de schepping vanuit de bedoelingen van de levende God. Hij kende de wereld als kunstwerk van God en wist haar verborgen zin. Hij zag haar niet als voltooid en als een zelfstandige gegeven, maar als orgaan voor het werk van de Heilige Geest dat nog te wachten stond. Zo benaderde Jezus de schepping met eerbied, met diep verantwoordelijkheidsbesef, met liefde. In plaats van haar te overweldigen heeft Hij haar in de zuivere volmacht van de Heilige Geest aangesproken en zijn wil opgelegd. Daarmee heeft Hij haar bevrijd van de boze heerschappij van de ongeestelijke mens; haar ook bevrijd van het natuurlijke systeem van vormen en wetten waarin zij voor de totale chaos behoed wordt. Jezus heeft de schepping boven zich zelf uitgeheven, haar dieper vergeestelijkt, haar ordeningen een rijkere inhoud geschonken, haar in de nieuwe, zinnvolle en heerlijke samenhang van het Koninkrijk van God gesteld.

Daarom treedt bij Jezus overal de verworping en het verderf uit de schepping terug. Zij verliest haar duisternissen, haar huiveringwekkende diepten, haar dreiging en gevaren. De schepping wordt schoon, jong en

Inhoud

Meditatie 73

Dr. W. Aalders (1909 – 2006)

Wat Europa aan de Grieken te danken heeft – hoe het Pinksterevangelie te maken heeft met de hele wereld! 74

Dr. H. Klink, Hoornaar

Drs. L.J. Geluk onderscheiden 75

Drie vrouwen uit de kring rond Kohlbrugge (VIII) 77

Drs. M. den Admirant, 's-Gravenhage

Gebedsnoot 79

Drs. Marijke Aalders, Bussum

Een woord van Augustinus (354 – 430 na Chr.)

Toen Christus ten hemel opgevaren was, heeft Hij ons toch niet verlaten. Hij zit aan de rechterhand van de Vader, maar plechtig belooft Hij ons: "Zie, Ik ben met u alle dagen tot aan het einde van de wereld" (Matth. 8: 20).

stralend als op de eerste scheppingsabbath. Tegelijk echter oneindig veel voller en rijker door de inwerking van de Heilige Geest. De liefde, waarheid en gerechtigheid van God dringen door in grotten en afgronden, op bergen en in zeeën, in planten en dieren. Alles wordt volkomen doorzichtig en zinvol.

Het is het uitzicht van *de nieuwe hemel en de*

nieuwe aarde dat zich in Jezus Christus opent. Het boek Openbaring spreekt daarover in heerlijke beelden. De menselijke heerschappij over de natuur is dan geen tirannie, geen gewelddadige verovering meer, maar een spel; een licht, sierlijk, koninklijk bewind.

(Uit: *De hemel is rood*, 's-Gravenhage, 1961)

Wat Europa aan de Grieken te danken heeft — hoe het Pinksterevangelie te maken heeft met de hele wereld!

In mijn eerste artikel naar aanleiding van het boek van Thomas A. Szlezák over de betekenis van de Grieken voor Europa schreef ik over het wonder van het klassieke Griekenland. Ik schreef over Homerus en over de grondslag die daar gelegd werd voor de filosofie, de bouwkunst en de literatuur.

De grondslag van de moderne geschiedschrijving

In dit artikel wil ik wijzen op het feit dat in datzelfde Athene ook de grondslag werd gelegd van de geschiedschrijving zoals wij die tot op de dag van vandaag kennen. Dit gebeurde door Herodotus (484 - 425 voor Chr.) en Thucydides (460 - 400 voor Chr.). De eerste schreef de zogenaamde *Historiën* en de tweede schreef over de Peloponnesische Oorlog. Beide boeken markeren de doorbraak naar de geschiedschrijving, waarmee wij vertrouwd zijn.

Vóór hun tijd werd de geschiedenis, vooral bij de oosterse volken, bezien vanuit het perspectief van het eigen volk. Interculturele belangstelling was er nauwelijks en ontwikkelingen binnen de eigen traditie die een meer objectieve kijk teweeg brengen op diezelfde traditie evenmin. De interculturele belangstelling en waardering voor andere volken is voor het eerst te vinden bij Herodotus, de objectieve kijk op de eigen geschiedenis bij Thucydides. Hierdoor kwam een ontwikkeling op gang, waarbij het Pinksterfeest een soort afsluiting vormde.

Herodotus

In zijn boek neemt Herodotus de lezer mee naar de meest uiteenlopende volkeren, waarover hij allerlei bijzonderheden weet te vertellen. Hij beschrijft vooral de veroveringen van de Perzische koning Xerxes, die alle koninkrijken en steden in Klein Azië veroverde en het vervolgens op het Griekse vasteland gemunt had. Op het moment dat Herodotus over deze veroveringstochten gaat vertellen, is hij toe aan de eigenlijke thematiek

van zijn boek: de confrontatie tussen de Perzen en de Grieken. Hij beschrijft weergaloos de slag bij Marathon (490 voor Chr.) en de zeeslag bij Salamis tien jaar later.

Het bijzondere van zijn beschrijving is dat hij niet alleen maar weergeeft, maar ook interpreteert! Hij tekent de strijd als een strijd tussen Oost en West. Het verschil tussen beide werelddelen stelt hij beeldend en enigszins dramatisch voor ogen. Hij vertelt hoe de Perzische koning verrast was doordat de Griekse bevolking met hun kleine stadsstaatjes de moed opbrachten om tegen zijn kolossale leger de strijd aan te gaan. De reden daarvoor, zo vertelde men de koning, lag in de gehechtheid van de bevolking aan de *polis*, de stadstaat. Deze ging terug op een merkwaardig fenomeen dat alleen de Grieken kenden: in de Griekse stadstaten was het ontzag voor en de gehoorzaamheid aan de wetten zo groot dat men er alles tot zelfs het leven voor over had om die tegen een inbreuk van buitenaf te beschermen. De koning moest, toen hij van de loyaliteit aan het staatsbestel en de wetten hoorde, lachen! Het lachen verging hem toen hij bij Marathon en Salamis het onderspit dolf!

De ondergang van de Perzen

Deze overwinning wordt in de *Historiën* geschilderd als een gebeurtenis van wereldhistorische betekenis: oosterse despotie moest het afleggen tegen de Griekse *polis* met zijn vrijheid die de garantie vormde voor de expansie van menselijke individu en geest! Herodotus voelde aan: het ging hier niet zo maar om een botsing tussen twee volkeren! Nee, twee culturen, met elk een eigen wereldbeschouwing, stonden tegenover elkaar. Ook zag hij in dat het bij de overwinning van de Grieken om een beslissend moment (*kairos*) in de geschiedenis ging, met vergaande gevolgen. Op het kantelpunt van de geschiedenis deed zich, voor het besef van de Grieken, iets voor als een wonder! De relatief kleine Griekse stadstaten hadden de overmacht van het Perzi-

Drs. L.J. Geluk onderscheiden

Op vrijdag 27 mei jl vond de zogenaamde lintjesregen plaats. Onder degenen die onderscheiden werden, was ook ds. L.J. Geluk uit Rotterdam. Van meerdere kanten was de onderscheiding aangevraagd, ondermeer van de kant van het bestuur van de Stichting Vrienden van dr. H.F. Kohlbrugge. Op veel terreinen heeft ds. Geluk zich verdienstelijk gemaakt. Sommige functies die hij bekleedde zijn min of meer algemeen bekend, andere onttrekken zich aan de aandacht. Dit laatste geldt bijvoorbeeld het werk voor het college van kerkrentmeesters in Rotterdam.

Burgemeester Aboutaleb van Rotterdam had op 27 mei een drukke ochtend. Maar liefst 50 mensen liet hij naar voren komen om hen vervolgens toe te spreken en te decoreren. Het moet gezegd dat er door de burgemeester en zijn staf goed nagedacht moet zijn over de vormgeving van deze ochtend. Voor elk van de 50 gedecoreerden had de burgemeester een persoonlijk woord. Hij deed dat zo betrokken dat je merkte dat hij zich in de geschiedenis van elke persoon die hij voor zich had verdiept had. Juist daardoor kregen de gasten niet de indruk dat de drie uur dat zij het ceremonieel meemaakten een 'lange zit' was.

De burgemeester liet degenen die onderscheiden werden in groepjes naar voren komen. Zij hadden wat de reden van decoratie betrof iets gemeenschappelijks. De groep van ds. Geluk had zich op kerkelijk erf verdienstelijk gemaakt. Opmerkelijk was dat de burgemeester – zelf met een moslimachtergrond – stil stond bij het feit dat de kerk de laatste jaren vrij vaak negatief in het nieuws kwam. "Daar staat veel tegenover", zei hij: "Er wordt veel goeds gedaan door de kerk, in het klein en in het groot."

Al met al was het een mooie en dankbare ochtend, die afgesloten werd met het zingen van het *Wilhelmus*. Ds. Geluk, zijn vrouw en hun beide kinderen met degenen die bij hen horen, willen we nog eens van harte feliciteren met de onderscheiding van 'Ridder in de orde van Oranje-Nassau'. Moge God hen ook in de toekomst zegenen en tot zegen stellen!

H. Klink, Hoornaar

sche leger, dat al eeuwen de hegemonie voerde over het hele Midden-Oosten, verslagen! Vanuit dit perspectief beziet Herodotus de wereldgeschiedenis. Het biedt hem de mogelijkheid er een stramien in te zien.

Een patroon in de geschiedenis

Het is van betekenis dit vast te stellen. De moderne antropoloog, Levy-Strauss, vroeg in het begin van de vorige eeuw aandacht voor een onderscheid in geschiedbeschuwing, dat ook al door Augustinus is opgemerkt: het cyclische en het lineaire geschiedkundige denken. Het cyclische denken wil niet weten van een ontwikkeling in de geschiedenis. Steeds weer moet men via rituelen en zooffers terug naar de goede oorsprong van de mensheid en moet de geschiedenis ongedaan gemaakt worden. Religieuze feesten zijn er om die reprise mogelijk te maken. De wereldgeschiedenis is cyclisch van aard. Daarnaast is er het lineaire denken dat niet in cycli denkt, maar een structuur in de wereldgeschiedenis ziet en dat een vermoeden heeft van een bepaald doel in de geschiedenis. Augustinus stelde dat alleen de Bijbel en in het bijzonder de christenen een dergelijk lineair denken over de geschiedenis kennen: men kent een begin en een einde en een midden (de komst van Christus)! De opmerking van Augustinus is niet helemaal terecht. Zo vindt men bij de Grie-

ken en Romeinen naast het cyclische ook het lineaire tijdbesef. Dat geldt zeker van Herodotus. De overwinning op de Perzen was van dien aard dat zijn opmerkelijke geest er iets in zag oplichten van een wonder. Het Griekse begrip *kairos* is erop van toepassing: een gebeurtenis met een wonderlijk karakter die beleefd wordt als een ingreep van boven. De enorme culturele bloei die Athene kort na deze overwinning meemaakte, kon wel eens in verband staan met de inspiratie, die het ontleende aan de wonderlijke redding die het had meegemaakt en die het zag als een 'beschikking'. Men kreeg een andere kijk op de geschiedenis, de toekomst was ineens veelbelovend geworden.

Polybius

Herodotus is de vader van de moderne geschiedschrijving geworden. In zijn spoor ging een andere Griek, die twee eeuwen later leefde en die ook een verband in de geschiedenis leek te bespeuren: Polybius (200-118 voor Chr.). Zijn tijd was een heel andere. In de twee eeuwen die hem scheidden van Herodotus was er veel gebeurd: Alexander de Grote (356-323 voor Chr.) was op het wereldtoneel verschenen. Halverwege de tweede eeuw voor Chr. werd Rome heer en meester op de Middellandse Zee. Stapsgewijs wisten de Romeinen ook Griekenland te veroveren en kregen ze

greep op de hellenistische koninkrijken in het oosten, ondermeer op Egypte (Ptolemeüs).

In die tijd kwam Polybius in Rome. Ook hij werd getroffen door een verband dat hij in de wereldgeschiedenis vermoedde. Het leek alsof de volkerenwereld ertoe bestemd was één te worden. Vooral Rome ontsloot de wereld en zorgde ervoor dat de geschiedenis van de meest uiteenlopende volkeren (van Spanje tot Arabië) met elkaar verweven raakten. De wereld leek op een beslissend punt af te stevenen. Hij kon er alleen naar gissen welk punt dat was.

Ruim een eeuw later zou Vergilius (70 – 19 v Chr.) op dit gegeven voortborduren. Hij deed dat in zijn *Aeneis* waarin de hoofdpersoon bestemd was bij te dragen aan de stichting van Rome. Augustus was toen keizer van het Romeinse Rijk en de *Pax Romana* was aangebroken. Een nieuw tijdperk leek ingegaan. Opnieuw had zich een *kairos*, een beslissende wending voorgedaan. Enkele tientallen jaren later schreef Paulus vanuit een heel ander perspectief dat dit inderdaad zo was: de volheid van de tijd was aangebroken. Het Evangelie (de blijde boodschap) daarvan kon in het hele Middellandse Zeegebied worden verkondigd, dankzij diezelfde *Pax Romana*!

Oost en West

Ik wil nog op een ander aspect wijzen. Szlezák merkt op dat Herodotus' beschrijving van de oosterse en de westerse wereld die op elkaar botsten, door de eeuwen heen actueel is gebleven. Zo zijn de Romeinen er nooit in geslaagd Perzië (de Parthen) te onderwerpen. Na het Romeinse Rijk kwam in de zevende eeuw na Chr. in het oosten de islam op. Deze rukte op tot dat in 1453 Constantinopel (Turkije) viel. De eigenlijke scheidslijn tussen de islam en het christendom lag bij Griekenland. Volgens Szlezák is het gezichtspunt van de scheiding tussen Oost en West pas in de 20^e eeuw in vergetelheid geraakt en sinds kort door Samuel Huntington in zijn boek *Clash of Civilizations* (1993) opnieuw geactualiseerd. Hierin vergist Szlezák zich echter. De grote historicus Arnold J. Toynbee wijst in zijn boek *Civilization on Trial* (1948) nog op deze tweedeling in de wereld en houdt er zelfs rekening mee dat deze in de toekomst weer volop actueel zou kunnen worden in de ontmoeting van de islam en de Westerse wereld.

Thucydides

De tweede geschiedschrijver op wie Szlezák wijst is Thucydides. Het opvallende en nieuwe van hem is dat hij in zijn beschrijving van de oorlogen van Athene tegen Sparta (431 – 404 voor Chr.) objectief en analy-

serend is in zijn weergave van de oorzaken van de uiteindelijk nederlaag tegen Sparta. Hij heeft oog voor de grote zwakheden van de Atheners. Athene bezat na de overwinning op de Perzen (480 v Chr.) een enorme machtspositie in de mediterrane wereld. Ditzelfde Athene werd democratisch bestuurd. Zolang gezaghebbende personen als Pericles (495 – 429 voor Chr.) hun invloed konden laten gelden, werd deze macht goed aangewend. Door het gebrek aan juiste leiders en het verval van de moraal ging het met Athene na de dood van Pericles bergafwaarts. De bevolking kon de macht niet aan, hetgeen zich uitte in interne verwarring en externe wreedheden. Een strafexpeditie tegen het neutrale eiland Melos laat dat op navrante wijze zien: mannen werden gedood, vrouwen en kinderen als slaaf verkocht!

Wat de historicus in zijn beschrijving zeer indringend schildert, staat in schril contrast tot de lofrede op de democratie van Pericles aan het begin van zijn boek. Daarin roemt Pericles de democratische orde omdat er gelijkheid is voor de wet, waaraan de onderdanen in vrijheid gehoorzamen. Maar de democratie kan niet zonder grote mensen, Zo'n groot mens was Pericles. Toen hij in 429 voor Chr. stierf, viel er een grote (morele) kracht weg in Athene, met alle gevolgen van dien. Zo levert Thucydides als een modern historicus kritiek op het eigen volk!

Thucydides is veel minder religieus dan Herodotus. Hij observeert, geeft weer in een diepgravende analyse en probeert duidelijk te maken welke factoren de geschiedenis bepalen om zo ook het nageslacht te helpen niet in dezelfde fouten te vallen. De nuchtere Thucydides, die in tegenstelling tot Herodotus weinig aandacht besteedt aan het religieuze, zoekt in meerdere factoren een verklaring voor de gebeurtenissen die hij meemaakte. Daarbij ontkomt hij er niet aan om als een van die componenten die de geschiedenis 'maken' de *tyche* te noemen, het lot. Ook hij heeft – evenals Herodotus – ingezien dat er in de geschiedenis krachten in het spel zijn, waar de mens geen 'vat' op kan krijgen.

Een goddelijke heilsplan?!

Dat brengt me terug op de overwinning van de Grieken op de Perzen in de vijfde eeuw voor Christus. Het valt moeilijk in te zien hoe er zonder die overwinning sprake geweest zou zijn van een eigen, zelfstandige Europese cultuur. Want Athene kwam na de overwinning tot grote culturele bloei. Via Alexander de Grote vertakte deze bloei zich ondermeer naar het oosten, vooral naar Egypte en de Joden. Later werden de Romeinen sterk door de Grieken beïnvloed. Zo drong

de Griekse geest door tot in Europa. Hij werd daar een vormende kracht en hij is dat gebleven tot op de dag van vandaag. Zo cruciaal voor de wereldgeschiedenis was de overwinning op de Perzen!

Herodotus had daar een vermoeden van en zag de overwinning als een wonder. Maar kon hij vermoeden wie voor dit wonder verantwoordelijk was? In zijn tijd had in Israël de stem al geklonken van een profeet (Jesaja) die wees op de God van Israël die als koning over de hele aarde de geschiedenis vorm gaf en leidde. In de profetie van Daniël, die te boek gesteld werd in de tijd van Polybius, wordt diezelfde boodschap visionair onder woorden gebracht.

Het was de laatste profetie vóór de komst van Christus, die op deze wereld kwam ten tijde van de *Pax Romana*. Na zijn opstanding en na het Pinksterfeest breidde de verlossende boodschap van Hem zich uit over de hele wereld. In deze gebeurtenissen ligt de sleutel voor die dingen waarvoor toen nog maar enkele geschiedschrijvers enigszins oog hadden!

De eenheid in de wereldgeschiedenis

Dat brengt me tot een slotopmerking. Herodotus zag over de grenzen van Griekenland heen en nam iets waar van een patroon in de wereldgeschiedenis. Zoals we zagen ging de Griek Polybius in zijn spoor: de eenwording van de volken, mede door toedoen van de Romeinen, viel hem op.

Ook wij leven in een periode waarin een dergelijke eenwording plaats lijkt te vinden. Volken in het oosten en westen, blanken en zwarten, het verre Oosten en Amerika – allen krijgen ze te maken met de dynamiek van de geschiedenis, die hun geschiedenis tot een gezamenlijke maakt. Opnieuw lijkt het alsof de geschiedenis ergens op af gaat. Zou die gisting niet opnieuw te maken hebben met het heilsplan van God? In Handelingen 2 komen, nadat de wereld van toen samengesmeed was tot een oecumene (bewoonde wereld), alle volkeren in het vizier. Oost en West konden bereikt worden omdat de scheidsmuur tussen oosterse volken, waartoe ook Israël in zekere zin gerekend moet worden, en westerse volken is weggebroken. Dit is gebeurd door het kruis van Christus, zegt Paulus. Op deze daad volgden de opstanding van Christus en zijn hemelvaart. De wereld lag

Conferentie op 2 juni a.s.

Zaterdag 2 juni a.s. zal DV de jaarlijkse conferentie van de 'Vrienden van dr. H.F.Kohlbrugge' plaatsvinden. De locatie is ook dit jaar de Grote Kerk in Vianen.

De conferentie begint om 10.30 en zal rond 16.00 worden afgerond. In de morgen zal prof. dr. W. Balke een referaat houden over *Theodorus Beza en zijn grote betekenis voor de kerk*. 's Middags zal dr. H. Klink een referaat houden over de vraag: *Herijking van de theologie? – wat prof. dr. Martin Hengel en dr. W. Aalders ons met het oog op deze tijd zeggen hebben*.

Graag nodigen wij u alvast uit voor deze conferentie! Er is weer gelegenheid om voor de lunch gebruik te maken van de broodmaaltijd.

U kunt zich daarvoor opgeven bij mw. G.M. van Ommen-Middelkoop, Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen. Tel: 0529-456729.

E-mail: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

De kosten voor de broodmaaltijd zijn € 9,50. U wordt verzocht u op te geven voor **25 mei a.s.** In het volgende nummer van ons blad kunt u meer informatie verwachten.

Vorig jaar ging ds. Klink samen met enkele studenten in een naburige gelegenheid een broodje eten en wat drinken. Ook nu worden de studenten die aanwezig zijn daar van harte voor uitgenodigd. Nadere gegevens worden op de conferentie bekend gemaakt.

open. Het zaad van het Evangelie kon in de voren van die wereld gezaaid worden. Staan wij, nu de wereld opnieuw één wordt en Oost en West elkaar opnieuw ontmoeten, voor het sluitstuk van de geschiedenis die toen begon? En heeft dat niet alles te maken met Christus die bij de uitzending van zijn discipelen zei: *"Mij is gegeven alle macht in de hemel en op de aarde (...)* en zie, ik ben met u alle dagen, tot aan de voleinding van de wereld" (Matth. 28: 18-20)?!

H. Klink, Hoornaar

Drie vrouwen uit de kring rond Kohlbrugge (VIII)

Huwelijksjaren

Tijdens een verblijf in Elberfeld maakte Maria de Clercq kennis met de theoloog Theodor Jakob Locher,

destijds *Pfarrverweser* (vicaris) in Uitikon am Albis, bij Zürich. Locher, die uit een Zwitsers predikantengeslacht stamde, was tijdens zijn studie in Halle an der Saale

door professor Johannes Wichelhaus in contact gebracht met Kohlbrugge en diens leerling geworden. In het begin van 1863 had hij gedurende vier achtereenvolgende zondagen in de Niederländisch-reformierte Gemeinde te Elberfeld gepreekt. Verhaald wordt dat Kohlbrugge zelf een bemiddelende rol heeft gespeeld in Lochers ontmoeting met Maria de Clercq. Toen Locher eens bij Kohlbrugge op bezoek was en vroeg of deze een godvrezende vrouw voor hem wist, zou hij ten antwoord hebben gekregen: "Jouw vrouw zit bij mijn vrouw boven". Ook is een briefje van zaterdag 18 juni 1864 bewaard gebleven, waarin Kohlbrugge aan Locher laat weten: "Die Familie Lütge, Herr und Frau mit den Kindern, nebst Fräulein de Clercq, macht diesen Nachmittag einen Ausflug ausser der Stadt." Kohlbrugge raadt Locher aan, persoonlijk naar het tijdstip van hun vertrek te informeren en te vragen of hij zich bij het gezelschap mag aansluiten.¹

De kennismaking is goed bevallen. Er volgde een verloving en op 6 oktober 1864 traden Theodor Jakob Locher, 33 jaar, en Maria de Clercq, 29 jaar, te Rotterdam in het huwelijk. Een neef van de bruid, ds. D. Gildemeester, hervormd predikant te Utrecht, zegende het huwelijk in.

De jonggehuwden gingen naar Uitikon am Albis, waar Locher inmiddels tot predikant was benoemd. Ze beleefden er een moeilijke periode, toen hun op 6 november 1866 geboren eersteling reeds na twee dagen stierf. Precies een jaar later, 6 november 1867 schonk Maria Locher-de Clercq het leven aan een zoon, die de namen Johannes Caspar Stephanus ontving. Op 8 juni 1869 werd in Uitikon hun dochter Charlotte Jeanne Sophie geboren.

Ruim zes en een half jaar was ds. Locher in deze Zwitserse gemeente werkzaam. Teleurstellend was dat hij voor zijn prediking in de geest van Kohlbrugge niet veel weerklank vond. Onder de predikanten in het kanton Zürich had hij weinig medestanders: alleen Julius Künzli, Johannes Rudolf Wolfensberger en Gottfried Wilhelm Locher, Theodors jongere broer. De gemeenten in Zwitserland waren toen sterk doordrenkt van een liberale en piëtistische geest. Op den duur werd Lochers positie als predikant steeds moeilijker. In 1870 kwam hij in conflict met de leiding van de Evangelisch-Reformierte Kirche. Hem werd namelijk verweten dat hij de kinderen onderwees uit een leerboekje waarin de duivel voorkwam! Daarmee werd de Heidelbergse catechismus bedoeld.

Toen er omstreeks 1870 in vele hervormde gemeenten in Nederland behoefte aan gereformeerde prediking bestond, klopte dr. Abraham Kuypers bij Kohlbrugge aan met de vraag of er onder zijn leerlin-

gen, onder wie bijbelgetrouwe Zwitserse theologen, ook waren die de Hervormde Kerk in Nederland wilden dienen. De predikant van Uitikon had er wel oren naar. En zo werd Theodor Jakob Locher door Kuypers bemiddeling in februari 1871 beroepen naar Zevenhoven, een gemeente in een Hollandse polder. Hij nam het beroep aan.

In mei 1871 reisden ds. Locher en zijn vrouw met hun twee jonge kinderen van Zwitserland naar Nederland. In een schuit, volgeladen met huisraad en boeken, voeren ze de Rijn af. Te Düsseldorf aangekomen, maakte het gezin per trein een uitstapje naar Elberfeld om dr. Kohlbrugge te bezoeken en te kerken in de Niederländisch-reformierte Gemeinde. Bij die gelegenheid legde Kohlbrugge de kleine Johannes, het zoontje van het echtpaar Locher, de handen op. Vele jaren later kon dr. Johannes C.S. Locher zich dit nog levendig herinneren. "Het is alsof ik het nog voel", vertelde hij aan ds. D. van Heyst. Zondag 9 juli 1871 werd ds. Theodor Locher bij de gemeente van Zevenhoven ingeleid en deed hij er zijn intrede. Zijn bevestiger was niemand minder dan dr. Abraham Kuypers, destijds predikant in Amsterdam. Ook aan die dag had dr. J.C.S. Locher een persoonlijke herinnering. "Hoewel ik toen nog geen vier jaar oud was, is het mij bijgebleven hoe Dr. Kuypers daar in de tuindeur stond en een hele groep predikanten om hem heen naar hem, de 'leider', luisterden" (aldus dr. Locher in een "in memoriam dr. A. Kuypers" in het *Kerkblaadje* van 21 november 1920).

Ds. Locher stond ruim twee jaar in Zevenhoven. In die tijd breidde het gezin zich uit door de geboorte van twee jongens: Gottfried Willem (11 augustus 1871) en Gerrit Hendrik (11 februari 1873). In oktober 1873 vertrok ds. Locher met zijn gezin naar Zelhem. De hervormde gemeente aldaar zou hij ruim zes en een half jaar dienen. In deze periode schonk mevrouw Locher-de Clercq aan nog twee kinderen het leven: Paulus Jacob (geboren 21 april 1875) en Anna Catharina Maria (11 maart 1880). Kort na de geboorte van de jongste dochter verwisselde ds. Locher de gemeente van Zelhem voor die van Charlois en Katendrecht. In deze laatste gemeente was hij ruim anderhalf jaar werkzaam. Na een korte ziekte overleed hij nog onverwacht op 13 januari 1882, vijftig jaar oud. "De gemeente van Charlois verloor in ds. Locher een brandende kaars, in wier licht zij zich slechts een korte tijd had mogen verheugen", aldus zijn ambtgenoot ds. P.H. Wiersma.

Laatste levensjaren

Na het overlijden van haar man vertrok mevrouw Maria Locher-de Clercq met haar zes kinderen, van

wie de oudste ruim veertien en de jongste twee jaar was, naar de stad Elberfeld. Aan deze plaats bewaarde ze goede herinneringen; vóór haar huwelijk had ze er meermalen bij Kohlbrugge gelogeed. Na diens dood was Julius Künzli hem als predikant van de Niederländisch-reformierte Gemeinde opgevolgd.

Het gezin Locher werd opgevangen door de bevriende familie Langen. Zij bekostigde wellicht de studie van de oudste zoons. Zo kon Johannes in Elberfeld zijn gymnasiale opleiding voltooien, evenals een paar jaar later zijn jongere broer Gottfried Willem. Ook uit Nederland ontving mevrouw Locher-de Clercq financiële bijstand. Dit blijkt uit een brief, gedateerd 1 februari 1887 van ds. H.A.J. Lütge te Amsterdam aan de bankier E.H. Kol. Lütge schrijft: "ik stel mij voor, dat U ook in Dec. l.l. wel de f. 200 zoudt verstrekt hebben ten behoeve van Mevr. Locher (...) Mag ik er over disponeeren? Met de vriendelijke bevestiging dier vraag zult U mij en Mevr. L. evenzeer verblijden."

Maria Locher-de Clercq, die een zwakke gezondheid had, overleed te Elberfeld op 24 mei 1888, drienenvijftig jaar oud zijnde. Haar zwager ds. Gottfried Wilhelm Locher, die als voogd van de kinderen de plaats van hun vader had overgenomen, maakte het overlijden van zijn schoonzuster in het volgende bericht bekend:

Het behaagde den Heere, heden ochtend te 9¼ uur, in den ouderdom van ruim 53 jaren, tot de eeuwige rust te roepen

onze innig geliefde Moeder, Zuster en Schoonzuster

MARIA DE CLERCQ,

Weduwe van Th. J. Locher, Pred. te Charlois.

Namens de diepbedroefde Familie,

G.W. Locher,

Pred. te Aalst bij Zalt-Bommel.

Elberfeld, 24 Mei 1888.

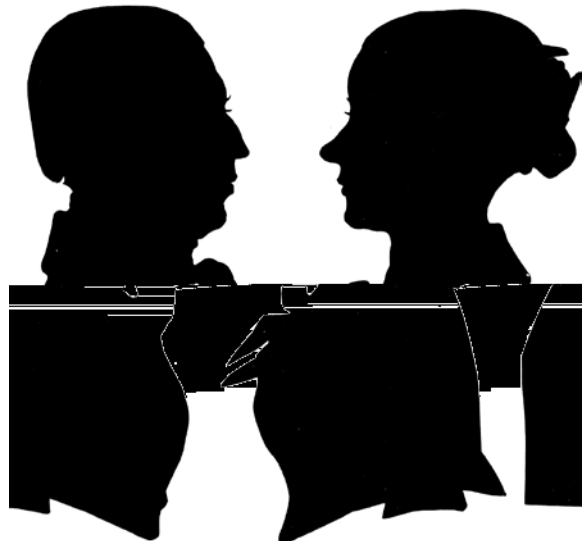
De zonen van ds. Th. J. Locher en Maria de Clercq hielden na de dood van hun moeder geregeld contact met hun oom, die eveneens een leerling van Kohl-

brugge was. Toen de oudste drie in Leiden theologie studeerden, vonden zij bij ds. F. Oberman niet alleen huisvesting, maar ook steun in de overtuiging waarin zij waren opgevoed. Zo ging Kohlbrugges invloed op het volgende geslacht over.

M. den Admirant, 's-Gravenhage

Noot

1 Kohlbrugge en Maria de Clercq, blz.15, 43, 64

Heinrich Andreas Lütge 1808-1873

Maria Petronella Schey 1810-1891

Knipselkunst, gemaakt in 1844 en 1847.

Uit de nalatenschap van ds. B. Lütge te Elberfeld.

In bezit van T. van Es, Alblasserdam.

Het artikel dat hier is afgedrukt is het laatste uit de serie over drie uit de kring rond Kohlbrugge van drs. Den Admirant. In deze artikelen ging het ondermeer over Maria Petronella Schey en haar man Heinrich Andreas Lütge. De heer T. van Es uit Alblasserdam heeft onlangs de redactie twee silhouetten toegestuurd van dit echtpaar. Het leek de redactie een goed idee om ze bij dit laatste artikel af te drukken in ons blad.

Gebedsnoot

Hoe kan een voorwerp ter grootte van een pingpongbal zeker 10 pagina's informatiebronnen op internet opleveren? De *gebedsnoot* doet dat. Voor dit artikel heb ik alleen de eerste 3 pagina's gebruikt. Daarnaast heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de inaugurele rede *Handzaam verzamelen* (2011) van professor Dr. Frits Scholten. Voor de afbeelding heb ik de medewerking van het Rijksmuseum uit Amsterdam gekregen.

Heel kort omschreven is een *gebedsnoot* een gebruiksvoorwerp voor de persoonlijke geloofsbeleving.

Er zijn wereldwijd ruim zeventig *gebedsnoten* bekend. Gezien de religieuze twisten van de 16^e eeuw is dat opmerkelijk veel. Hun geringe formaat en het gebruik juist voor de binnenkamer is daar verantwoordelijk

voor. Ook het soms modieuze verlangen om ze te verzamelen heeft aan hun behoud bijgedragen. Of het bedoelde geloofsgebruik van deze miniatuurkunstwerkjes een rol heeft gespeeld, is zeer de vraag. Zij zijn vaak onversleten bewaard gebleven en juist door hun kleinschaligheid niet erg geschikt voor devote aandacht. Je hebt een vergrootglas nodig om de afbeelding te kunnen gebruiken.

Professor Scholten begint zijn verhaal met de constatering dat de mensen al eeuwenlang gefascineerd zijn door minuscule voorwerpen die met grote kunstzin en technische vaardigheid gemaakt zijn. Een voorbeeld van die fascinatie zijn de geheel in miniatuur ingerichte poppenhuizen. Hetzelfde geldt ook de verzameling Japanse gordelknopen, waarover in een familiegeschiedenis een prachtig boek geschreven is door Edmund de Waal: *Het knoopjeskabinet*. Zelfs het sprookje van Klein Duimpje past in deze traditie.

Professor Scholten omschrijft de gebedsnoten als ... *uit hout gesneden gedraaide bolletjes ter grootte van een pingpongbal. Ze stammen uit de late middeleeuwen. Aan de buitenzijde zijn de noten vaak versierd met gotisch traceerwerk, waarachter zich holle ruimtes bevinden.*

Het gebruikte materiaal is buxushout, sinds de Middeleeuwen vaak palmhout genoemd, met als suggestie dat het hout uit het Heilige Land afkomstig is en volgens sommige middeleeuwse bronnen ook gebruikt voor het kruis van Christus.

Bij de *gebedsnoot* gaat het vooral om het 'binnen-gebeuren'. In de afgebeelde *gebedsnoot* gaat het in de twee helften om het lijden en sterven van Christus, alles in miniatuurbeeldhouwwerk.

In de onderste helft is de gang van Christus naar Golgotha afgebeeld. Hij heeft het Jeruzalem verlaten en strompelt met de twee moordenaars naar de plaats van de schedelplaats. Voor hem knielt Veronica, die

met een doek het zweet van zijn gelaat wist. In de omlijsting staat in het Latijn een aansporing om Christus na te volgen. Aan die tekst ontbreken letters: er was erg weinig ruimte en de kunstenaar was niet altijd bedreven in de Latijnse grammatica.

In de bovenste helft van de *gebedsnoot* is de gekruisigde Christus afgebeeld, met veel volk rondom hem. Een van hen zou de blinde Longinus zijn, volgens een overlevering de bekende Romeinse legerhoofdman. Toen hij zijn zwaard in de zijde van Christus stak en er water en bloed uit vloeide, zou hij zich bekeerd hebben. Een andere legende vertelt hoe Longinus voor de kruisiging al blind was en door het bloed uit de zijde van Christus weer ziende werd. Ook Judas, bungelend aan een boomtak, is afgebeeld en natuurlijk ook Maria met Johannes en de andere vrouwen.

Kenmerkend voor het beeldhouwwerk van de gebedsnoten is ... *een ongebreidelde zucht naar detail, een grote dieptewerking en een zekere horror vacui*¹. De oorsprong van dit miniatuurwerk is al te lezen bij de Romeinse Plinius. Ik citeer Scholten en Scholten citeert Plinius: *Een zekere Myrmecides werd door dit soort werk [miniatuurbeeldhouwwerk] beroemd; hij maakte uit ivoor een wagen met vierspan, die door een vlieg met zijn vleugels kon worden bedekt en een bootje dat door een kleine bij onder zijn vleugels kon worden verborgen.* Als kunstenaar moet je dan wel heel goede ogen en een heel vaste hand hebben. En niet te vergeten een vergrootglas.²

Gebedsnoten met vooral afbeeldingen van het lijden van Christus passen geheel in de tijd van de devotie rond 1500. Gelovigen wilden zich in hun geloofspraktijk sterk met Christus vereenzelvigen. Meditatie over zijn lijden werd daarbij als een goede ondersteuning ervaren. Al doet het gebruik van de huidige gebedsnoden er nog wel aan denken, de *gebedsnoden* zijn toch meer kunstwerken uit het verleden geworden dan een ondersteuning van het geloofsleven, maar dan wel zeer indrukwekkende kunstwerken! En die 10 pagina's op internet zijn in dat licht heel begrijpelijk.

Drs. Marijke Aalders, Bussum

Noten

- 1 afschuw van de leegte
- 2 Een vergrootglas werd vaker door kunstenaars gebruikt. Op de tentoonstelling van Michiel van Musscher in het Van Loon Museum in Amsterdam hangen een aantal van zijn schilderijen, die zulke fijne details weergeven dat een vergrootglas nodig is om ze te kunnen onderscheiden.